

ANNALES SCIENTIA POLITICA

VOLUME 8, NUMBER 2, 2019

ANNALES SCIENTIA POLITICA

Vol. 8, No. 2, 2019

GEREMEŠOVÁ, G.: Transcarpathia's recent past in two memoirs and non-fiction. *Annales Scientia Politica*, Vol. 8, No. 2 (2019), pp. 58 – 67.

GITA GEREMEŠOVÁ

Institute of Political Sciences
Faculty of Arts
University of Prešov
Slovak Republic
E-mail: gita.geremesova@unipo.sk

Abstract:

Fiction, oral history, and memoirs of the then participants, besides history and its ambitions to approach the historical truth, enable one to return to a relatively distant or near past. Three such publications – by the authors V. Kuštek (2018), M. Greenfield (2019), and E. Adam – I. Jirků (2018) fulfill this role in regards to the past political, cultural, and economic developments of the Eastern Slovakian and Transcarpathian regions, including in the context of their present day co-operation. Each of these works portrays life in Transcarpathia as well as life in the area of the entire Czechoslovakia, a state which had been formed by the Allied Powers as a result of the Treaty of Versailles after the conclusion of World War I in 1918. The currently developing cross-border cooperation among the regions of Eastern Slovakia and Transcarpathia – part of the European Union's strategy („Europe 2020“) – can benefit from their common historic and cultural heritage; they struggled with the religious and ethnic plurality, their dramatic destinies were characterized by an uncertain statehood (unstable statehood coordinates), by their distrust against the political and religious elites.

Keywords:

Cross-border cooperation, Eastern Slovakia (Czechoslovakia), History, Region, Transcarpathia.

NEDÁVNA MINULOSŤ ZAKARPATSKA V DVOCH SPOMIENKOVÝCH PRÓZACH A V LITERATÚRE FAKTU

GITA GEREMEŠOVÁ

Institute of Political Sciences
Faculty of Arts
University of Prešov
Slovak Republic
E-mail: gita.geremesova@unipo.sk

Abstract:

Fiction, oral history, and memoirs of the then participants, besides history and its ambitions to approach the historical truth, enable one to return to a relatively distant or near past. Three such publications – by the authors V. Kuštek (2018), M. Greenfield (2019), and E. Adam – I. Jirků (2018) fulfill this role in regards to the past political, cultural, and economic developments of the Eastern Slovakian and Transcarpathian regions, including in the context of their present day co-operation. Each of these works portrays life in Transcarpathia as well as life in the area of the entire Czechoslovakia, a state which had been formed by the Allied Powers as a result of the Treaty of Versailles after the conclusion of World War I in 1918. The currently developing cross-border cooperation among the regions of Eastern Slovakia and Transcarpathia – part of the European Union's strategy („Europe 2020“) – can benefit from their common historic and cultural heritage; they struggled with the religious and ethnic plurality, their dramatic destinies were characterized by an uncertain statehood (unstable statehood coordinates), by their distrust against the political and religious elites.

Keywords:

Cross-border cooperation, Eastern Slovakia (Czechoslovakia), History, Region, Transcarpathia.

Základné úradno-inštitucionálne a byrokratické podmienky pre rozvoj cezhraničnej spolupráce medzi Slovenskom a Ukrajinou, resp. prihraničnej spolupráce regiónov východného Slovenska a Zakarpatska,¹ vrátane pravidiel pre fungovanie režimu hranice, pohybu osôb, tovaru a služieb a kapitálu, v rozhodujúcej miere závisia od zmluvných vzťahov medzi EÚ a Ukrajinou. Tento moment nemožno opomíňať aj pri téme spojenou s analýzou historicko-politických charakteristík súčasných regionálnych identít východného Slovenska a Zakarpatska. Ide v istom zmysle o objektívny, viac-menej naoktrojovaný rozmer európskeho integračného

¹ Uvedenému problému či skôr problémom sa teoreticky už dlhšiu dobu venuje Inštitút politológie FF PU v Prešove – v následnej transformácii do rekognoskovania konkrétnych výsledkov, potenciálnych bariér i prognóz ekonomickej, kultúrnej i politickej formy spolupráce – v podobe vedeckovýskumných projektov (KEGA, VEGA, APVV) v koordinácii so Slovenskou spoločnosťou pre zahraničnú politiku.

ho procesu. K objektívnym momentom v plnom zmysle slova dovoľujeme si zaradiť, popri iných, *historický kontext*, akúsi spoločnú historickú pamäť vtesnanú či transformovanú do vedomia a bytia oboch regiónov. Považujeme to za dôležité o to viac, že prislúchame do historicko-geopolitického priestoru strednej Európy, o ktorej sa rado hovorí, že je „chorá historiou“. Český politický filozof V. Bělohradský uviedol, že „v strednej Európe, ktorú si Milan Kundera idealizoval ako ‘multikultúrnú vlasť’, sa krátko po tom, čo ju sovietsky únosca prepustil zo svojej moci, prebudili k životu starí démoni – nacionalizmus, rasizmus, pohrdanie demokraciou ako politikou kompromisov (...). Do strednej Európy sa začali vracieť starí démoni,“ sme svedkami „paniky identity v nesamozrejmych štátoch“ (2017, s. 14). A tak, chytá sa nás akási clivota, nostalgia po uzatvorenej národnej pospolitosti sebe si navzájom podobných – národne, kultúrne, rasovo –, ktorá by nahradila otvorené a „konfliktné“ občianske spoločenstvo „sebe si nepodobných“. Globalizácia, v strednej Európe zvlášť, vyvolala „identitárnu paniku“ (Bělohradský, 2017, s. 15), v zmysle náhrady (lokál)patriota globálnym kozmopolitom. Nie náhodou vo verejnom priestore o čosi silnejšie rezonuje pravicový extrémizmus, či nebudaj fašizmus (?),² o hlasy lživodcov na Slovensku i Zakarpatsku nemáme núdzu. Pre časť (východo)slovenskej a zakarpatskej spoločnosti zrejme bude platiť tvrdenie, že vytvoriť Európu neznamená ešte vytvoriť Európanov.

To už hovoríme o *subjektívnom proku* európskeho integračného procesu, resp. cezhraničnej spolupráci vyššie uvedených regiónov – *nedostatku sociálnej angažovanosti vo veciach občianske-*

ho rozvoja spoločnosti. V tejto súvislosti žiada sa zdôrazniť, že pre stredoeurópske krajiny, s osobitným akcentom na uvedené regióny, európska integrácia nie je len riešením ekonomického problému a problému politickej bezpečnosti, ale aj *dovršením procesu národnej emancipácie v zmysle prezentácie vyspelých občiansko-politických postojov a aktivít, schopnosti konať so znalosťou veci, a tak kultivovať, v neposlednej miere humanizovať verejný priestor a jeho „účastníkov“*. Obidve society, východoslovenská i zakarpatská, svojím historickým a geopolitickým ukotvením stredoeurópske „entity“, zápasili či zápasia s problémami, ktoré zapadajú aj do kontextu vzťahov medzi *centrom a perifériou*, a to tak v sociálnom, historickom, ako aj v regionálnom zmysle.

V historickom aspekte nášho stredoeurópskeho priestoru išlo o civilizačné deficity spojené s nedostatkom sekulárnych i cirkevno-náboženských elít na pozadí absencie oneskoreného príchodu priemyselnej revolúcie(i) do regiónu(ov) súc v postavení periférie, absencie kultúry a vzdelanosti ako takej, vlastnej národne uvedomelej buržoázie atď. Možno to vyjadriť aj tak, že občianska spoločnosť uviazla vo fáze národno-emancipačného procesu, kde národ zostal etnikom s „výhrou“ zvanou vlastný štát, zatiaľ čo európsky integračný proces potrebuje aj „národ“ občanov, t. j. Európanov.

Pri reflexii vyššie uvedenej témy možno vyzdvihnúť niekoľko stredoeurópskych historicky determinovaných menovateľov (premís) *spoločných* (východo)slovenskému i zakarpatskému regiónu; v súčasnosti sa aj na tejto báze rozvíja a koordinuje spolupráca alebo aspoň využíva istá psychologicko-historická archetypálnosť v percepcii každodenných problémov. Ak odhliadneme od nevyhraného geografického tvaru strednej Európy,³ pri charakteristike strednej Európy ako historicko-geopolitického priestoru možno s plnou vážnosťou rešpektovať politicko-ekonomicko-kultúrnu a svetonázorovú tvárnosť v podobe, ako ju definoval významný český historik J. Hroch. V strednej Európe, a teda aj vo vyššie uvedených teritóriách východu Slovenska a Zakarpatska, odhalil región(y), ktorý bol nie

² Taliansky filozof, jazykovedec – semiotik a literát Umberto Eco v 14 bodoch Večného fašizmu okrem iného uviedol: „Nesúhlas je rovnako znakom inakosti. Večný fašizmus rastie a získava prívržencov tým, že využíva strach z cudzieho. Prvé heslá fašistického alebo protofašistického hnutia mieria proti votrelcom. Večný fašizmus je teda z definície rasistický. (...) Večný fašizmus pramení z individuálnej alebo sociálnej frustrácie. Preto sa všetky historické formy fašizmu opierali o frustrovanú strednú triedu (...). V našej dobe, keď sa niekdajší ‘proletariát’ premieňa v drobnú buržoáziu, a lumpenproletár z politického života mizne, nájde fašizmus v tejto novej väčšine vďačné poslucháčstvo“ (cit. podľa Pícha, 2016).

³ „Problematickú“ geografiu strednej Európy filozof K. Kosík zachytil názorom, že „stredná Európa je sporný priestor a priestor sporu. Spor sa vedie o to, čo tento priestor vlastne je“ (cit. podľa Křen, 2019, s. 9).

raz – filozofujúcimi literátmi židovského pôvodu zvlášť – idealizovaný a vydávaný za nadnárodný, multikultúrny projekt, ktorého odvrátenou tvárou v skutočnosti bol však anti-demokratizmus ríše, hegemonia šľachty a cirkevi, národnostný útlak. Jedinou zbraňou národne cítiacej inteligencie bolo pero, preto aj národ býva definovaný takmer výlučne prostredníctvom jazyka; bol regiónom so zaostalým agrárno-feudálnym hospodárstvom a deficitmi industriálneho rozvoja; bol regiónom, ktorý pričasto menil hranice „štátov“, prezidentov... V očiach verejnosti tak dochádzalo k neúcte voči štátu, jeho autoritám i ústavnosti samotnej, demokracia nestávala sa akoby „spôsobom života“; stretnutie dvoch cirkevných tradícií, popri judaizme a islame, mohlo ovplyvňovať práve tak náboženskú toleranciu/intoleranciu, ako ľahostajnosť k náboženským záležitostiam, evidentná bola snaha priradiť etniku/národu ako primárny identifikačný znak náboženstvo; zvýšená vnímavosť pre etnickú rôznorodosť niesla so sebou prejavy xenofóbie, šovinizmu, antisemitizmu (bližšie pozri Hroch, 2014, s. 149 – 171).

Vrátiť sa do relatívne vzdialenej i bližšej minulosti nám okrem „prísnej“ historickej vedy – s jej ambíciami priblížiť sa historickej pravde, faktografiu javov, udalostí, dejov a ich aktérov premietnuť do istej roviny zovšeobecnenia bez dnes už sprofanovanej, v istom zmysle iracionálnej kategórie objektívnosti – pomáha aj literatúra faktu, oral história či memoáre významných i „obyčajných“ súčasníkov, resp. účastníkov vtedajšieho diania. Vo vzťahu k minulým politicko-kultúrnym a ekonomickým pohybom v nami sledovaných regiónoch východného Slovenska a Zakarpatska profesionálna a nepochybne aj laická časť verejnosti zaregistrovala vydanie troch publikácií spomenutých literárnych žánrov. Každá z nich sa sebe vlastným spôsobom dotýka života na Podkarpatskej Rusi, sprostredkovane života na teritóriu celého Československa, štátu, ktorý naprojektovali mocnosti Dohody a výsledky Versaillskej mierovej konferencie po Veľkej vojne v rokoch 1914 – 1918.

Cielene sa k 100. výročiu vzniku Československa a následnému začleneniu „Karpatskej Rusi“ – presnejšie jej nerakúskej „polovice“, teda „Uhorskej Rusi“ – do nového štátu prihlásil Vladimír Kuštek publikáciou *Československý*

svet v Karpatoch.⁴ Autor tohto unikátneho cestopisu, plnohodnotnej encyklopédie, akéhosi „múzea v knihe“, o svojom diele hneď v úvode hovorí: „Kniha Československý svet v Karpatoch (...) obrazovo a dokumentárne autenticky približuje Podkarpatskú Rus z prvej polovice minulého storočia z jej československej éry. Práve preto symbolicky obsahuje texty ako v českom, tak slovenskom a rusínskom jazyku. Pripomína tým, že spoločný štát, Československá republika, vznikol ako dielo troch štátoprávných národov, Čechov, Slovákov a Rusínov.“ Významný rusinológ, profesor I. Pop, autor predslovu uvedenej publikácie, akoby precizoval Kuštekov zámer, keď zdôrazňuje, že „úlohu zmapovať – a fakticky znovuobjaviť – život, prácu a kultúru československej spoločnosti na Podkarpatskej Rusi úspešne splnil obdivovateľ krás podkarpatskej krajiny, slovenský cestovateľ Vladimír Kuštek“ (2018, s. 17). A tak, v kronike Podkarpatska, *Československého sveta v Karpatoch*, defilujú mená českých učiteľov, úradníkov, žandárov, lekárov, právnikov, umelcov, zdravotníkov, Československého červeného kríža, zememeračov, národohospodárov, ktorí súc vyslaní do „zanedbaného regiónu“ pomáhali zveľaďovať ho hospodársky, kultúrne i politicky. Tí všetci sa na istý čas usadili v mestách a mestečkách – Užhorod, Seredné, Antalovce, Nevické, Perečín, Turja Remety, Veľký Berezny, Užok, Čop, Berehovo, Činadievo, Svaljava, Volovec, Mižhirja, Koločava, Vinogradiv, Iršava, Kráľovo nad Tisou, Dohé, Chust, Buštino, Dubové, Rachov, Kvasy... Spolu ide o 38 miestopisných „portrétov“; autor uvedenej publikácie na 260 stranách, s rozsiahlou obrazovo-fotografickou časťou nehľadá v týchto mestách „len“ československú minulosť, ale v krátkej historickej retrospektíve sa venuje aj ich dávnejším dejinám. Aj v tom spočíva heuristický prínos Kuštekovej práce.

Ak sa v historických príručkách či učebniciach permanentne vyskytuje zmienka o Podkarpatskej Rusi ako o „zanedbanom regióne“, tým minulým vinníkom nepochybne bola (aj) uhorská štátna správa, resp. politika viedenského dvora, ktorá do istej miery zadržovala hospodársko-sociálny a politický rozmach uhorskej časti monarchie až do revolúcie roku

⁴ KUŠTEK, V.: Československý svet v Karpatoch. Чехословацький світ в Карпатах. Bratislava: Združenie inteligencie Rusínov Slovenska 2018.

meruôsmeho. Ako píšú historické almanachy, analýzy historikov sociálnych a hospodárskych dejín, uhorské stavy sa podrobili diktátu Viedne v podobe platenia daní svetskou i cirkevnou vrchnosťou až po uvedenej revolúcii; práve ony otvorili stavidlá hospodárskemu napredovaniu uhorskej časti monarchie, Zalitavska. Na druhej strane revolúcia maďarskej (uhorskej) liberálne naladenej šľachty viedla k likvidácii colnej hranice medzi dvoma časťami monarchie a následnému hospodárskemu rozmachu. Povedané moderným jazykom išlo o voľný pohyb tovarov, služieb, kapitálu a pracovnej sily. Celá monarchia tvorila jeden colný a obchodný priestor od 1. októbra 1850. Zakarpatsko, podobne ako stolice, resp. župy východného Slovenska, aj v prvých desaťročiach 20. storočia zápasilo s pozíciou periférie, hornatého subregiónu, kde hospodárka politika centra (Pešť, Praha) bola poznamenaná diktátom a hospodárskymi záujmami jeho finančného kapitálu...

Ako píše V. Kuštek, po „prevrate“ roku 1918 vláda ČSR, pražská vláda, musela urýchlene konsolidovať pomery na Podkarpatskej Rusi. „Nie všetky otázky sa podarilo za československej éry vyriešiť. Autómia bola na Podkarpatsku uskutočnená až na jeseň r. 1938 (...). Neblahou praxou čs. politického systému za prvej republiky bolo časté obsadzovanie miest v štátnej a verejnej správe kádrami a sympatizantmi po straníckej línii, čo sa prejavovalo i na Podkarpatskej Rusi. Výčitky v tomto smere boli adresované zvlášť Agrárnej strane“ (s. 27), t. j. vedúcej politickej sile Československa medzi dvoma svetovými vojnami, ak odhliadneme od sily a autority strany Andreja Hlinku (HSLS) na Slovensku. „Pokiaľ ide o hospodársku politiku na Podkarpatsku, jej nedostatkom bolo pretrvávajúce nízke ceny práce a málo pracovných príležitostí, zvlášť v hornatých oblastiach krajiny. (...) Základy na Podkarpatsku boli nútené brániť svoju existenciu v konkurenčnom boji s rozvinutým českým priemyslom,“ pokračuje V. Kuštek (s. 27). Jeden z významných predstaviteľov českej obce historikov venujúcich sa Podkarpatskej Rusi, J. Rychlík, dáva za pravdu V. Kuštekovi, keď pripomína, že jej (Podkarpatskej Rusi – pozn. G. G.) síce „pripojenie k Československu ekonomicky nepomohlo, ale prejavilo sa blahodarné v oblasti vzdelania a kultúry“ (2019, s. 7).

Intenzívny pohyb a pobyt českého „elementu“ na Podkarpatskej Rusi⁵ v osobe vzdelaných lekárov, úradníkov, učiteľov podnietil proces jazykového nacionalizmu, resp. nacionalizmu ako takého, ktorý v každodennom zápase zo strany rusínskej inteligencie i širšej verejnosti dostal prívlastok „čechizácia“ (Kuštek, 2018, s. 27). Povedané ináč, Rusíni boli konfrontovaní s absenciou národne uvedomelej inteligencie a obchodno-podnikateľskej vrstvy. Ich identita bola na prvom mieste náboženská. Ani tá nestmeľovala, pretože väčšina z nich sa hlásila ku gréckokatolíckej konfesii, pričom cirkevná „vrchnosť“ sa prezentovala s jasne promaďarskou orientáciou. Integrujúcu úlohu nezohral ani jazyk. Rusíni hovorili miestnymi nárečiami, ktoré sú u Bojkov, Lemkov a Huculov odlišné. Ukrajínčina, ktorá sa ako spisovný jazyk konštituovala v susednej rakúskej Haliči, bola síce rusínskemu obyvateľstvu zrozumiteľná, ale od hovorového jazyka dosť vzdialená.

Generálny štatút Podkarpatskej Rusi (1920) určil za úradný jazyk a jazyk školského vyučovania „ľudový jazyk“, ktorým je rusínske nárečie. Pojem „rusínsky jazyk“ a „rusínske školy“ sa v medzivojnovom období bežne používal. To však nevyriešilo otázku, čím je tento jazyk z filologického hľadiska – či ide o dialekt ruštiny, dialekt ukrajinčiny alebo vôbec o samostatný jazyk atď.

Kuštek tvrdí, že pokiaľ ide o čechizáciu (podč. G. G.) Podkarpatskej Rusi, ktorá bola často kritizovaná niektorými domácimi i zahraničnými kruhmi, je na mieste otázka: „A ako inak bolo možné riešiť otázku širšej politickej, hospodárskej a sociálnej integrácie Podkarpatska v republike? Aspoň základná miera znalosti češtiny bola pre Rusínov a iné národnosti v Podkarpatsku nevyhnutná, pokiaľ mali ambície uplatniť sa profesionálne nielen na Podkarpatsku, ale i širšom priestore Československa“ (2018, s. 27). V diskusii o tejto otázke je potrebné zdôrazniť, že Rusíni v Československu medzi dvoma svetovými vojnami, na rozdiel od uhorských čias, mali väčšie možnosti vzdelávania sa v rodnom jazyku v stovkách obecných škôl a desiatkach stredných škôl alebo gymnázií.

⁵ Národnostná štruktúra obyvateľstva Podkarpatskej Rusi v roku 1921 pozostávala z 372 884 Rusínov, 102 144 Maďarov, 80 059 Židov, 19 737 Čechoslovákov, 10 460 Nemcov, 297 Poliakov (Švorc, 2007, s. 124 – 125).

Z pohľadu minulých i aktuálnych národno-emancipačných procesov či národnostných pohybov v Zakarpatsku možno publikáciu V. Kušteka vnímať (aj) ako akt úcty a rešpektu k rusínskemu etniku. Viac alebo menej oslavné texty publicistiky i historickej vedy vzťahujúce sa k 100. výročiu vzniku Československej republiky takmer zásadne hovoria o dvoch národoch. Zabúdajú pri tom na „tretiu národnú štátnotvornú zložku tohto štátu – na Rusínov, ktorých vlast', nazvaná versailleskými mierotvorcami 'územie juhokarpatských Rusínov', bola na želanie samotných Rusínov pripojená k ČSR. Bola to možno náhoda, ale náhoda šťastná (...), lebo zjednotila tri rôzne národné celky s celkom odlišnou sociálnou a politickou štruktúrou“, podotýka I. Pop v predslove knihy *Československý svet v Karpatoch* (2018, s. 17). A nie je sám...

„V záplave tohtoročných výročí sa dve celkom stratili: 10. septembra bude tomu sto rokov, keď bolo podpisom zmluvy v Saint-Germain-en-Laye k Československu pripojené 'územie uhorských Rusínov', u nás potom označované ako Podkarpatská Rus, a 26. novembra tomu bude sedemdesiatpäť rokov, keď bolo toto územie anektované do Sovietskeho zväzu,“ hovorí historik J. Rychlík (2019, s. 7). Tvrdí, že Kyjev do dnešných dní neuznáva Rusínov za národnostnú menšinu, ale chápe ju iba ako akúsi ukrajinskú etnografickú skupinu či priamo ju má za akúsi piatu kolónu Moskvy. Väčšina obyvateľov Zakarpatskej oblasti – niekdajšej Podkarpatskej Rusi – mieni J. Rychlík, sa dnes považuje za Ukrajincov a ukrajinčina je tu dnes jednoznačne jednotiacim jazykom. Obavy ukrajinskej vlády z 'rusínskeho' separatizmu sú preto celkom neodôvodnené“ (2019, s. 7). Nemožno pritom zabúdať aj na nie nepodstatný fakt, že kodifikovať rusínštinu ako spisovný jazyk tak, aby ho prijali všetci, vrátane Rusínov žijúcich na Slovensku, v Poľsku a v srbskej Vojvodine, sa napriek opakovaným pokusom celkom nepodarilo ani dnes.

Slovenský príspevok v (k) medzivojnovej Podkarpatskej Rusi – aj vo vzťahu k českému – je znateľne skromnejší. Historická bytnosť slovenského etnika, práve tak ako podkarpatského, bola taktiež naviazaná na uhorskú časť monarchie. Ak sa Slovensko nachádzalo nie

v zanedbanom, ale v zanedbanejšom regióne,⁶ potom jeho príspevok k povzneseniu Zakarpatska medzi dvoma svetovými vojnami bol relatívne málo výrazný. Štúdium slovenského miesta sa tak pre V. Kušteka koncentrovalo na hľadanie historických koreňov prítomnosti Slovákov na Podkarpatskej Rusi. Hranice najvýchodnejšej oblasti trvalej prítomnosti Slovákov historicky dosahovali Užhorod a jeho blízke okolie (obce Huta, Onokovce). Išlo o kompaktné osídlenie, kde podiel Slovákov dosahoval vyše polovice obyvateľstva. Ďalšiu kategóriu slovenského osídlenia v mestách a obciach západnej a strednej časti Podkarpatskej Rusi predstavujú potomkovia prisťahovaleckých vln zo Slovenska (z oblastí Oravy, Liptova a Gemera), ktorí tu žijú od 18. – 19. storočia. Podľa výsledkov sčítania obyvateľstva z r. 1930 počet Slovákov v kraji predstavoval okolo 20 000. V celom kraji sa nachádzalo 18 miest a obcí, v ktorých žilo viac ako 10 % obyvateľov slovenskej národnosti. Boli to Užhorod, Jovra (Storožnica), Radvanka, Horjany, Huta, Domanince, Onokovce, Perečín, Veľký Berezny, Turja Remety, Sereďné, Antalovce, Palanok, Šelestovo, Fridešovo, Nový Klenovec, Svaljava a Dovhé (Kuštek, 2018, s. 129).

Ak je práca V. Kušteka *Československý svet v Karpatoch* v istom zmysle málo osobná, poskytuje mená, dátumy a udalosti z „objektívnejšieho“ konca či výkladu histórie, potom kniha *Ervína Adama*⁷ je nanajvýš osobnou výpoveďou rodáka z Rachova (*1922), „posledného okresného mesta ležiaceho v najvýchodnejšej časti Československa. Tomuto kraju sa vtedy hovorilo Podkarpatská Rus“, pričom autor vo svojej knihe spomienok,⁸ teda memoárovej próze, na inom mieste hovorí: „Už sa tam

⁶ L. Lipták to komentuje nasledovne: „Zmena ekonomickej a politickej osi Slovenska zo smeru sever – juh na východ – západ ovplyvňovala aj vzťahy, váhu a charakter jednotlivých regiónov Slovenska s výhodami najmä pre jeho západné časti. (...) Nahradenie tradičných nadregionálnych väzieb, ktoré neboli len dopravné a ekonomické, ale aj osobné a mentálne, si vyžadovalo čas. Šance na odstránenie zaostávania východu (podč. G. G.), výrazného už pred rokom 1918, sa znížili“ (2004, s. 465).

⁷ ADAM, E. – JIRKŮ, I.: Všetchno je jinak. Cesta českého epidemiologa z Podkarpatské Rusi přes Auschwitz do Prahy a Houstonu. Praha: Academia 2018.

⁸ Pri práci na knihe Ervín Adam spolupracoval s Irenou Jirků, ktorá jeho rozprávania (spomienky) dala do ucelenej literárnej podoby.

nevrátim. Začiatkom júna v päťastyridsiatom som bol v Rachove naposledy. Stačil mi jeden deň. Prešiel som tým vymretým mestom a rozhodol som sa, že okamžite odídem a už nikdy si nekúpim spiatočný lístok“ (Adam – Jirků, 2018, s. 12; 11). Takýto pesimistický tón E. Adama na začiatku knihy možno zaskočí nejedného čitateľa, ale o to viac ho v ďalšom texte autobiografie utvrdí tragika spomienok autora vzťahujúca sa k udalostiam konca 30. rokov minulého storočia na Podkarpatskej Rusi a vlastne v celom Československu. Mienime zámer hitlerovského Nemecka smerujúci k revízií versailleského mierového systému, rozpad Československa, okupácia Podkarpatskej Rusi maďarskými – horthyovskými vojskami (15. marec 1939) do jesene 1944, vysťahovanie Židov – „cudzincov“, haličských Židov, t. j. Židov bez maďarského alebo nejasného občianstva⁹ do „domovského štátu“, generálneho gouvernementu okupovaného Poľska (v roku 1941), po ktorom nasledoval transport do Jasine a smrť v západoukrajinskom Kamenci Podolskom. Obdobie relatívneho pokoja medzi rokmi 1941 – 1944 vystriedala obnova deportácií, keď 19. marca 1944 nemecká armáda obsadila Maďarsko, resp. v októbri 1944 došlo k nastoleniu ultrafašistického režimu Férenca Szálasiho, „nyilašovcov“. Jeho hungaristická, antisemitská strana, resp. symbolika Šípových krížov nadviazala na svastiku nacistického hákového kríža. Celú deportačnú akciu z Kárpátalje riadil „evakuačný referát“ v Užhorode. Aj keď nie sú známe počty Židov z územia Podkarpatskej Rusi, ktorí prežili, väčšina z nich sa po roku 1945 v dôsledku nastolenia sovietskej vlády už nevrátila, alebo krátko po návrate zase odišla bez toho, aby bola zaregistrovaná. Do tohto scenára takmer zapadá aj časť života Ervína Adama, ale s tým rozdielom, že kým „židovská komunita ako celok bola viac-menej na Podkarpatsku zlikvidovaná“ (Rychlík – Rychlíková, 2016, s. 192), on prežil internačný tábor, prácu v továrni zriadenú pri koncentračnom tábore Monowitz-Buna, prežil pochod smrti...

Dnes je Ervín Adam emeritným profesorom na lekárskej fakulte Baylor University v Houstone, podieľal sa na celom rade jej výskumných projektov. Veľkou mierou prispel k výskumu

úlohy vírov v patogenéze ľudských nádorov. „Vlastní“ takmer typický životný príbeh Stredoeurópana – zažíva zmeny režimov, politických garnitúr, zmenu pred a povojnovej demokracie za jej komunisticko-totalitný náprotivok, studeno-vojnovú atmosféru rokov 50. vo východnom bloku, pokus o obnovu socializmu s ľudskou tvárou, augustovú okupáciu 1968. roku, aby sa napokon ocitol v Amerike najprv ako lekár v klinickej praxi, neskôr vedec, výskumník ocenený akademickými poctami a titulmi.

Prostredníctvom autobiografie profesora E. Adama – z hľadiska nami sledovaného problému – môžeme sa vrátiť do zakarpatského regiónu, jeho neopakovateľnosti, jedinečnosti ako historicky determinovaných fenoménov, môžeme reflektovať jeho horizontálnu a vertikálnu spoločenskú diferenciáciu, t. j. pluralitu jedného zo subregiónov strednej Európy.

Nahliadajúc cez prizor spoločenskej vertikály nás neprekvapí, že E. Adam vyrastal v stredostavovskej, materiálne dobre situovanej rodine. Narodil sa totiž do rodiny židovského advokáta, ktorá takisto nedokázala uniknúť pred nástrahami hospodárskej recesie a následnej krízy. Ako píše, „v Rachove bolo päť advokátov, medzi nimi môj otec Mór Adlerstein (...), ekonomická kríza zrazila celý svet na kolena a tiež otec skrachoval. Prišiel o kanceláriu i o dom, nemohol zohnať prácu...“ (2018, s. 16). Na štúdiách ho finančne podporovala jeho širšia rodina, ako to už v jeho societe býva zvykom.

Vo vzťahu k nášmu predmetu skúmania je interesantnejšia „horizontálna diferencovanosť“, t. j. pluralita stredoeurópskeho priestoru. Spočívala v etnickej mnohotvárnosti, v polyglotnosti jej obyvateľov, v bohatej kultúrnej rozličnosti, ako aj v skutočnosti, že tu naďalej existovali dve monoteistické biblické kultúry, kresťanstvo a judaizmus vo svojich najrozdielnejších formách a prejavoch, od upätej bigotnosti až po toleranciu a istú mieru slobodomyseľnosti zmienených konfesíí.¹⁰

⁹ Bližšie pozri: Elynek, 2010; Kontler, 2001.

¹⁰ Štatistické údaje o náboženskej rozrôznenosti Podkarpatskej Rusi z roku 1921 hovoria o tom, že v roku 1921 tu žilo 332 458 gréckokatolíckych kresťanov, 93 341 vyznávačov judaizmu, 60 997 pravoslávnych kresťanov, 60 227 príslušníkov reformovanej cirkvi, 55 164 rímskokatolíckych kresťanov, 2 267 evanjelikov (Švorc, 2007, s. 124 – 125).

A tak, k mnohosti etníc, náboženstiev i jazykov, vrátane situácie v školskej politike ČSR, v ich vzájomnej previazanosti a kooperácii, sa E. Adam vracia v prvej časti svojich spomienok. Národnostnú pluralitu Zakarpatska v 20. rokoch minulého storočia popisuje nasledovne: V Rachove bolo „cez tisíc nemecky hovoriacich občanov, pôvodom Švábov. Zvlášť v dobe, keď sa začala presadzovať Henleinova fašistická strana, vzniklo v Rachove niekoľko ďalších nemeckých škôl“ (s. 14). A pokračuje: „Keď už som dospel k národnostným otázkam, nemôžem opomenúť, že v juhozápadnej časti Rachova v dvadsiatych rokoch minulého storočia bývali ešte Maďari, ale ich deti chodili väčšinou do *českej školy* (podč. G. G.), menšia časť z nich potom do rusínskej školy. Rusínov bolo v meste najviac (...), ich deti navštevovali výhradne rusínske školy. A kto že bol Rusín? Snáď najpresnejšia charakteristika sa ponúka cez jazyk. V Rachove a Jasini hovorili Rusíni skoro ukrajinsky, kôň bol podľa nich 'kyň'. V Chuste to bol ale 'kuň', v Berehove, ktoré bolo prevažne maďarské, mu tamojší Rusíni hovorili 'kôň', v Mukačeve zase rusky 'koň'. Tak takými boli asi Rusíni“ (2018, s. 14).

Ako vidno, E. Adam konštatuje to, čo analýzy historikov klasifikujú ako nevyriešený jazykový problém Podkarpatskej Rusi, potrebu jazykovej unifikácie v zmysle jednotného vyučovacieho jazyka na ľudových a stredných školách, podobne v štátnej a verejnej správe. K istej „náprave“ jazykových pomerov na Podkarpatskej Rusi dochádza v „podivnej dobe“ – spomína E. Adam ako študent gymnázia v Rachove –, od jesene 1938 do jari 1939, keď mestá a dediny, ktoré nezabrali Maďari fakticky stratili kontakt s Československom a toto „bezvládie pomaly prechádzalo do fašistického režimu (...), nie veľmi vľúdneho k ľuďom iných národností. (...) V profesorskom gymnáziu boli väčšinou ruskí profesori, ale postupne prichádzali i ďalší pedagógovia. Tí už boli všetci ukrajinskej národnosti a tiež výrazne odlišného politického zmýšľania. Nenazývali náš kraj Podkarpatskou Rusou, ale Podkarpatskou Ukrajinou a tiež na gymnáziu presadzovali ukrajinčinu a ukrajinskú literatúru (...). V Chuste a ďalších miestach vznikali nové ukrajinské organizácie (napríklad Karpatská Sič, ktorej velil generál Dmytro Klempeš) a ktorých členovia v modrosivých uniformách, toľko pripomínajúci nemeckých nacistov,

hliadkovali v uliciach (...). Tiež na stenách domov v Rachove sa objavili vyhlášky v ukrajinčine a nápisy, pri ktorých behal mráz po chrbte: 'Milujte svoju Ukrajinu, nekupujte u Židov'“ (Adam, 2018, s. 32 – 33). „Podivná doba“ od jesene 1938 do jari 1939 s prvými akoby nesmelými antisemitskými výpadmi, ktoré sa rozohrali po zabratí celej Podkarpatskej Rusi Maďarskom, už naznačovala kontrast s mierou tých občianskych slobôd, ktoré židovskému etniku zaručovala Ústava ČSR z 29. februára 1920. Československý štatút plnoprávných občanov vystriedal maďarský „*numerus clausus*“, ktorý obmedzoval počty židovských príchodiacich na vysoké školy; platil od roku 1920(!). V roku 1938 vstúpil do platnosti zákon limitujúci počet Židov v oblasti podnikania. Na Slovensku bol prvý protizidovský zákon prijatý mesiac po vzniku štátnej samostatnosti, teda v apríli 1939.

Vracajúc sa k židovskej komunite E. Adam hovorí: „V Rachove žila samozrejme i židovská menšina, asi 1200 až 1400 osôb. Židia bývali najviac na pravom brehu rieky a ich deti chodili z veľkej časti do *českej školy*“ (podč. G. G.) (s. 14). Zámerne sme podčiarkli v texte fakt, že židovské (a aj maďarské) deti navštevovali českú školu. Tu sa E. Adam vracia k problému, ktorý naznačil aj V. Kuštek vo vyššie uvedenej práci, teda funkčnosti, či akémusi vzdelanostno-osvetovému prínosu českého „*elementu*“ na Podkarpatskej Rusi. Obidvaja autori sa zhodujú v názore, že vzdelanosť a civilizačná vyspelosť Čechov zásadným spôsobom kultivovala život, mravy a vzdelanosť rusínskeho obyvateľstva. Je zaujímavé, že Česi idúc do nehostinných pomerov tamojšej krajiny, „skôr z trestu“ (s. 14), o to viac k nej priľnuli, čo pretrváva dodnes... Niekdajšie, „*prvorepublikové*“ postavenie českého etnika na Podkarpatsku vidí E. Adam týmito očami, resp. slovami: „Čechov bolo (...) v meste len niekoľko, prisťahovali sa po roku 1918. Všetci pôsobili v štátnych službách alebo boli zamestnancami Východného riaditeľstva štátnych majetkov a lesov. Boli to inžinieri, úradníci bernej správy a sudcovia – *v našich očiach vzdelanci, moderne zmýšľajúci ľudia* (podč. G. G.). Jednoducho 'kulturtrégri', ktorí sa tešili všeobecnej úcte a boli považovaní za nositeľov pokroku“ (s. 14).

Pri multikulturalizme a multikulturalite ako takej,¹¹ v reláciách stredoeurópskeho regiónu zvlášť, nemožno opomenúť problém antisemitizmu, t. j. navykli sme pripojiť ku všetkému „židovskému“, semitskému zlovestnú predponu „anti“. V súvislosti s religióznymi pomermi na Podkarpatsku „našinka“ možno prekvapí konštatovanie rusinológa P. R. Magocsiho, že Podkarpatská Rus sa v strednej a východnej Európe považuje za jedinečnú v tom zmysle, že v jej regióne k pogromom voči Židom nikdy nedošlo. Dôvody delí na ekonomické – väčšina Židov na Podkarpatskej Rusi bola chudobná, málo gramotná¹² v takej istej miere ako ich karpatorusínski susedia – a sociálne, kde Židia pozemky nielen vlastnili, ale aj na nich pracovali. „Židia (chasidská väčšina) i kresťanskí karpatskí Rusíni boli veriaci, ktorí sa báli Boha a navzájom si jedni druhých vážili pre vášnivú náboženskú oddanosť. K pogromom či iným organizovaným alebo spontánnym násilným činom voči Židom, celkom bežným vo väčšine iných oblastí strednej a východnej Európy v rôznych obdobiach, v Podkarpatskej Rusi vôbec nedochádzalo“ (Magocsi 2016, s. 319, s. 320).

A tak, P. R. Magocsi, ako historik, teoretik popierajúci kvázi antisemitskú predispozíciu Stredoeurópana, identifikuje sa so skúsenosťou E. Adama, ktorého roky detstva a ranej dospelosti sú neodmysliteľne spojené s Podkarpatskou Rusou.¹³ Nech nás nemýli fakt, že

(ne)averziu „gójov“, rozumej rusínskych kresťanov voči Židom, resp. jej absenciu P. R. Magocsi vysvetľuje cez náboženský motív, strach z božej odplaty, kým racionálny Žid uvádza nanajvýš praktické dôvody...

A prišiel marec roku 1944... Takto, takmer biblicky sa E. Adam vracia vo svojich spomienkach k chvíľam, keď dva dni po sviatku Pesach začali byť Židia sústredovaní v getách, čím nastala posledná fáza riešenia židovskej otázky na Podkarpatsku. „Sme v Birkenau, prečítal ktosi názov stanice. Rozodnievalo sa. Ani jeden z nás netušil, že sme dorazili do ústredného vyhladzovacieho tábora v Poľsku (...). Hnali nás na nástupište, kde stál esesácky dôstojník – povestný doktor Mengele (...), pochoďovali k slávnej bráne s nápisom 'Arbeit macht frei'" (2018, s. 60). Po útornej práci vo väzenskej továrni pre IG Farben, resp. tábore Monowitz-Buna, ktorý bol subcampom Osvienčimu, nasledoval Pochod smrti. Ten bol pre hitlerovcov spôsobom likvidácie zajatcov a väzňov. Ako píše E. Adam: „Neviem, ako dlho tá cesta trvala. Určite niekoľko dní. Museli sme uraziť cez 40 míľ, než sme došli pred brány tábora v Gleiwitz (...). Konečná stanica Buchenwald, Bisingen (...). 30. apríl 1945 – na stanici (Iffeldorf-Staltach) sa objavil prvý motocykel s americkými vojakmi...

Spomienková próza *Martina Greenfielda*¹⁴ (*1928), jeho pôvodné meno bolo Maxmilian Grunfeld) je v mnohom podobná obsahu či skôr životnému údely vyššie uvedeného Ervína Adama, vrátane jeho úspešného amerického „konca“; po odchode z Československa postupne vybudoval prosperujúcu odevnú firmu, pričom svojho prvého z celého radu budúcich prominentných zákazníkov stretol v koncentračnom tábore: „Jedenásty apríl 1945 bol dňom môjho znovuzrodenia (...). Presne o 15.15 zaviala nad Buchenwaldom biela zástava kapitulácie (...). Nasledujúci deň, 12. apríla, prišiel do Buchenwaldu cez vedľajší tábor Ohrdruf môj budúci zákazník a už navždy môj hrdina, vrchný veliteľ spojeneckých síl generál Dwight D. Eisenhower“ (Greenfield, 2019, s. 58).

¹¹ E. Adam pluralitu kultúr, svetonázorov a spôsobov života na Podkarpatskej Rusi (do)oceňuje slovami: „(...) v rokoch, kedy som vyrastal, bol Rachov ukázkové multikultúrne mesto. Na hlavnej triede stál veľký rímskokatolícky kostol, na ulici západne od neho bol kostol gréckokatolícky, na západnom okraji mesta a tiež na juhovýchode stáli dva pravoslávne kostoly. A boli tam tiež dve synagógy, obe ortodoxné, pričom tá väčšia z nich, takzvaná Nová, patrila medzi konzervatívne židovské modlitebne. Do nej chodili i moji rodičia“ (2018, s. 14 – 15).

¹² Podľa uhorského sčítania ľudu v roku 1910 vedelo čítať a písať len 51,9 % Židov (Magocsi, 2016, s. 320).

¹³ „V Rachove až do roku 1939 neexistoval antisemitizmus. To musím zdôrazniť. Prečo? Jednoduchá odpoveď. Židia boli všetkých druhov povolání – vlastnili 98 % obchodov v meste, ale boli medzi nimi tiež nosiči na stanici, námezdni robotníci, obuvníci, krajčíri, závozníci i doktori medicíny (...). Mimochodom, môj dedko mal na záhrade vybudovanú výrobnú ľadu. Bola to tvrdá práca (...). A títo robotníci boli výhradne Rusíni a Židia. Väčšinou. Keď vidíte, ako pajesatý Žid takto tvrdo pracuje,

dost' dobre mu nemôžete niečo závidieť“ (Adam, 2018, s. 15).

¹⁴ GREENFIELD, M.: *Krejčí z Osvětmi. Osudy muže, který se narodil v Československu. Prežil Osvětim a stal se krejčím amerických prezidentů*. Praha: Euromedia Group 2019.

M. Greenfield, narodený v Jasove, len pár kilometrov od maďarských hraníc, zdieľal osud „obyčajného“ Žida z Podkarpatskej Rusi. Doma hovoril v jidiš, chodil však do českej školy. „Poviem vám,“ – rozpomína sa – „ako sme sa dostali do Osvienčimu. V apríli 1944, druhý deň sviatku pascha, obklúčili Nemci a Maďari všetky židovské obydľia v našej dedine a dali nám hodinu na to, aby sme si zabalili len veci, ktoré unesieme“ (2019, s. 10). Tu taktiež stretol „anjela smrti“ – doktora Mengeleho, taktiež pracoval v továrni koncernu IG Farben na výrobu smrtiaceho Cyklónu B, taktiež prežil jeden z pochodov smrti. „Rok 1945 (...). Nemci vyprázdnili desiatky vedľajších táborov a prinútili desiatky tisíc väzňov, aby pochodovali na centrálnu zhromaždisko v Gliwiciach. Pochod sa stal známy ako pochod smrti“ (2019, s. 38). Československo natrvalo opúšťa v roku 1947 a usadí sa v Amerike. V nami skúmanom probléme je zvlášť poučný i mobilizujúci jeho podkarpatský príbeh.

V predchádzajúcich riadkoch venovali sme sa problému, ktorý by sme mohli – v istom zmysle – nazvať problémom politickej identity Zakarpatska a sprostredkovane aj východného Slovenska v jeho (ich) historickom kontexte. Využili sme pri tom netradičnú metódu, čítajúc knižné spomienky autorov (E. Adam, M. Greenfield), ktorých detstvo a rané roky mladosti sa spájajú s Podkarpatskou Rusou. Načreli sme aj do „nevedeckej“ literatúry faktu (V. Kuštek), ktorá mapovala československú prítomnosť na Podkarpatskej Rusi medzi dvoma svetovými vojnami. Potvrdil sa nám fakt spoločne prežitej minulosti uvedených regiónov, vrátane ich minulých i súčasných problémov. Povedané ináč nie vždy reflektovaným determinantom spolupráce môže byť (aj) do istej miery spoločne prežitá minulosť. Pritom pre stredoeurópske krajiny, s osobitným akcentom na nami sledované regióny, európska integrácia nie je len riešením ekonomického problému a problému politickej bezpečnosti, ale aj *dovršením procesu národnej emancipácie v zmysle prezentácie vyspelých občiansko-politických postojov a aktivít.*

Literatúra:

- ADAM, E. – JIRKŮ, I.: Všetchno je jinak. Cesta českého epidemiologa z Podkarpatské Rusi přes Auschwitz do Prahy a Houstonu. Praha: Academia 2018.
- BĚLOHRADSKÝ, V.: Panika identity v nesa-mozrejmých štátoch. In: Víkend. Příloha denníka Pravda, 7. január 2017, s. 14 – 15.
- ELYNEK, J. A.: Karpatskaja diaspora. Evrei Podkarpatskoj Rusi i Mukačeva (1848–1948). Užhorod: Izdatel'stvo V. Padiaka 2010.
- GREENFIELD, M.: Krejčí z Osvětimi. Osudy muže, který se narodil v Československu. Přežil Osvětim a stal se krejčím amerických prezidentů. Praha: Euromedia Group 2019.
- HROCH, M.: Střední Evropa: od reality k mýtu a zpět. In: DOLEŽALOVÁ, A. a kol.: Střední Evropa na cestě od minulosti k budoucnosti. Praha: Masarykův ústav a Archiv AV ČR, CEVRO Institut 2014, s. 149 – 171.
- KONTLER, L.: Dějiny Maďarska. Praha: Nakladatelství Lidových novin 2001.
- KŘEN, J.: Čtvrt století střední Evropy. Visegrádské země v globálním příběhu let 1992 – 2017. Praha: Nakladatelství Karolinum 2019.
- KUŠTEK, V.: Československý svět v Karpatoch. Чехословацький світ в Карпатах. Bratislava: Združenie inteligencie Rusínov Slovenska 2018.
- LIPTÁK, L.: Život na Slovensku v medzivojnovom období. In: M. ZEMKO, V. BYSTRICKÝ, eds. Slovensko v Československu (1918 – 1939). Bratislava: Veda 2004, s. 463 – 478.
- MAGOCSI, P. R.: Chrbtom k horám. Dejiny Karpatskej Rusi a karpatských Rusínov. Prešov: Universum 2016.
- PÍCHA, V.: Umberto Eco – Věčný fašismus, 2016. Dostupné na internete: <<http://denikreferendum.cz/clanek/22485-umberto-eco-vecny-fasismus>> [8/10/2019].
- RYCHLÍK, J.: Zakarpatí: domov Ukrajinců, nebo Rusínů? In: Právo, čtvrtek 26. září 2019, s. 7.
- RYCHLÍK, J. – RYCHLÍKOVÁ, M.: Podkarpatská Rus v dějinách Československa. Praha: Vyšehrad 2016.
- ŠVORC, P.: Zakletá zem Podkarpatská Rus 1918 – 1946. Praha: Lidové noviny 2007.

Článok je čiastkovým výstupom grantovej úlohy APVV-15-0369 Asociačná dohoda EÚ s Ukrajinou a cezhraničná spolupráca medzi Slovenskom a Ukrajinou: dôsledky a príležitosti (AASKUA) a grantovej úlohy VEGA 1/0177/19 Výzvy a perspektívy cezhraničnej spolupráce v kontexte implementácie Asociačnej dohody EÚ s Ukrajinou.